

JURAJ KRIŽANIĆ – TEOLOG POMIRENJA *

Ivan GOLUB

Juraj Križanić (1617–1683), hrvatski mislilac, djelatnik i stradalac bio je (i) teolog.

Križanić je znalac zapadne i istočne teologije. To poznavanje duguje se njegovoj teološkoj formaciji i njegovu vlastitom znanstveničkom teološkom radu. Križanić je naime studirao zapadnu teologiju na najstarijem sveučilištu svijeta – u Bologni i na teološkim učilištima u Rimu. Tu je postigao i doktorat iz teologije. Istočnu, konkretno pravoslavnu teologiju, ili još određenije, kontroverzije između pravoslavne i katoličke teologije učio je u Grčkom zavodu sv. Atanazija u Rimu. A u to doba u Zavodu boravi plodni pisac kontroverzistike i pomirbeni duh Grk Leon Allatius. A u Zavodu se nalazila – i danas se uz Allatiusovu biblioteku nalazi – biblioteka drugog tada već pokojnog kontroverziste Petra Arcudiusa. Križanić je, dakle, u doba svoje formacije stekao temeljito poznavanje i zapadne i istočne teologije.

Njegovo poznavanje zapadne i istočne teologije nije ostalo na onome što je stekao u godinama formacije. Križanić se kao učenjak dugo, ustrajno i temeljito bavio teologijom, zapadnom i istočnom, poglavito istočnom. Od svoga odlaska iz Rima (1642) on je nalazio i kao župnik u Varaždinu vremena za kontroverzije, i na svojim putovanjima po Poljskoj sklanjao se na tiha mjesta (dvor plemića Galinskoga kod Smolenska) i tražio biblioteke, stare rukopise koji govore o raskolu (u tom smislu htio je, ali bezuspješno i u Vilnius).

Glavni poticaj dala je Križaniću jedna knjiga. Pravoslavna knjiga. Knjiga sporenja ruskog pravoslavlja s Rimskom Crkvom i s protestantima. „Kirillova knjiga” izašla u Moskvi 1644. Ona je zbornik teoloških spisa i olakih, kako Križanić kaže, basni. Križanić ju je kupio u Moskvi 1647. Dakle, tri godine nakon njezina izlaska. Odlučio je prevesti odnosne dijelove knjige i pobiti ih. Sam papa Inocencije X, koji je prisustvovao sjednici Kongregacije za širenje vjere, na kojoj se čitao Križanićev izvještaj o Kirillovoj knjizi rekao je neka Križanić pošalje knjigu u Rim.

* Ovo je izvadak iz predavanja što sam ga održao 18. travnja 1984. na Mary Washington College u Fredericksburgu u saveznoj državi Virginiji u Sjedinjenim Američkim Državama na engleskom pod naslovom „Contrasting Interpretations of Eastern and Western Theology”.

Taj Križanićev primjerak našao sam u Vatikanskoj biblioteci providen sav Križanićevim marginalnim bilješkama.¹ One predstavljaju prijevod dijelova knjige na latinski kao i nabačaje Križanićevih odgovora na sadržaj knjige.

Križanić je, međutim, osnovu proširio. I dao se na pisanje sume kontroverzija za pravoslavne. U nju je unio, uz pisce iz „Kirillove knjige”, niz grčkih pisaca, počevši od Focija do autora svoga vremena: Maksim Grk, Meletius Alexandrinus, Focije, Maximus Margunius, Nathanael Chycas, Georgius Coressius, Nil Thessalonicensis, Baarlam Calaber, Gabriel Philadelphiensis i drugi. Djelo je dao naslov „Sveukupna knjižnica raskolnika – Bibliotheca Schismaticorum Universa”. Autograf sam otkrio u arhivu Svetog oficija (nekadašnje Svete inkvizicije)². Križanić je dogotovo prvi svezak – oko 700 stranica autografa koji sadrži samo njegov prijevod navedenih pisaca na latinski s grčkog i ruskog. Opovrgnuće tih spisa napisat će kasnije u Rusiji, no ono nije pronađeno.

Djelo „Bibliotheca Schismaticorum Universa” predstavlja teološki rad koji se može nazvati mostom između zapadne i istočne teologije. Križanić želi tim djelom dati za pravoslavne (Slavene) ono što je Bellarmin dao za protestante, dakle jednu sumu kontroverzija. Uzor mu je Bellarmin. No on se i razlikuje od Bellarmina. Dok Bellarmin u svojim kontroverzijama s protestantima izvlači citate ili sažimlje tekstove protestantskih teologa te ih pobija, Križanić donosi u prijevodu čitav spis pravoslavnog teologa, da bi onda na nj odgovorio. Želi da se čuje cjelovita i neokrnjena riječ pravoslavnih teologa. Nema predrasuda prema pravoslavnim teolozima i kritičan je prema katoličkim kontroverzistima. O spisu Nila Cabassilasa piše: „Nil Solunski napisao je dva djela lakonskim stilom no puna argumenata. Jedno o primatu rimske stolice, što su ga već prije izdali luterani na latinskom i grčkom, a Bellarmin ga je kratko opovrgao, a poslije također Cariophilus pobio, odveć opširno i smušeno („nimis fuse et confuse”), i mnogo drugačije nego to stvar traži.”³

Došavši u Rusiju Križanić će u svoju teološku raspru uključiti i druge ruske bogoslovne knjige kao npr. „Kniga o vere edinoj”. I Križanićeva oporuka, koja obuhvaća 400 stranica, nije drugo nego polemička teologija.

Teologija, pogotovo polemička, široko je polje. Je li Križanić školski teolog koji ide od pojedinosti do pojedinosti, od spora do spora? Križanić se bavi pojedinim

1 *Kirillova kniga* s autografnim marginalnim bilješkama Jurja Križanića, Croatica, Prinosi proučavanju hrvatske književnosti, 14 (Zagreb, 1983), svezak 19, str. 55–58. Tekst sadrži predavanje što sam ga održao 12. rujna 1983, na dan Križanićeve pogibije pod Bečom prije 300 godina, na IX. međunarodnom kongresu slavista.

2 Ivan Golub, *Autograph of Križanić's Work „Bibliotheca Schismaticorum Universa” Discovered in the Archives of the St. Officium at Rome*, Bulletin scientifique, Conseil des Academies des sciences et des arts de la RSF Yougoslavie, Section B: Sciences humaines, Zagreb, 1969, tome 5 (14), nr. 10–12, str. 1–2; Ivan Golub, *L'autographe de l'ouvrage de Križanić „Bibliotheca Schismaticorum Universa” des archives de la Congrégation du Saint Office à Rome*, Orientalia christiana periodica 39, Roma, 1973, fasc. I, str. 131–161; Ivan Golub, *Otkriven autograf Križanićeve djela „Bibliotheca Schismaticorum Universa”*, Kolo 9(129), Zagreb, 1971, br. 10, str. 1051–1058.

3 Nav. dj., str. 1056.

kontroverzijama, zna on za pitanja izlaženja Duha Svetoga, zna za čistilište. No njegova je bogoslovna osnova nešto drugo. To je Crkva.

Kao mladić od 23 godine u predstavi podnesenoj tajniku Kongregacije za širenje vjere Francescu Ingoliju Križanić smjelo i ispovjedno veli: „Ja ne držim Moskovljane krivovjercima ni raskolnicima (jer njihov raskol ne proizlazi iz oholnosti, pravog korijena raskola, nego proizlazi iz neznanja), već ih držim za kršćane koji su jednostavno zavedeni u zabludu. I tako mislim da ići saobraćati s njima ne znači ići propovijedati im vjeru (što ja ne bih nikad namislio poduzeti), već znači ići poticati ih na vrline, na znanost, na slobodna umijeća: kad to bude uvedeno, bit će poslije lako pokazati im njihovu lažnost i prijevaru što će biti djelo drugih, punih kreposti i duha.“⁴ Taj stav mladića koji ruske pravoslavce zapravo ne smatra ni hereticima ni shizmaticima nije zacijelo bio stav Crkve jer je mladenački izazvao nezadovoljstvo kod nadležnih Crkvenih glavara.

Međutim, kad je 1652. po povratku iz Rusije i iz Carigrada Križanić podnio Kongregaciji za širenje vjere neke knjige što ih je sastavio protiv shizmatika „aliquos libros ab ipso compositos contra schismaticos“, njegovo je djelo kao delikatno upućeno nekom vrlo stručnom teologu: „Uzoriti oci rekoše da ovakvo djelo treba najprije da ispita neki vrlo stručan teolog – per aliquem theologum maxime expertum examinandum.“⁵ Ni traga više ni djelu niti kakvom zapisu o djelu. Moguće je da je Križanić zastupao koncepciju o ruskim pravoslavcima i slavenskim pravoslavcima uopće sličnu onom mladenačkom stavu.

U Rusiji, kao izagnanik, Križanić će – i time je pretekao II. vatikanski koncil – moskovske i kijevske pravoslavce nazvati, ne shizmaticima, nego – crkvama: Moskovska crkva, Kijevska crkva. Nečuven stav katoličkog teologa u ono vrijeme.

I kad je unutar službene Pravoslavne crkve u Rusiji nastao raskol, Križanić ne trlja zadovoljno ruke po onoj „Gdje se dvojica svađaju, treći se raduje“, nego – također nečuveno – ustaje u obranu službene Crkve i moli i zaklinje starovjerce neka se ne odcjepljuju od Crkve. To je jedini slučaj, reče pravoslavni teolog prof. Smimov, da jedan katolički teolog ustaje u obranu službene Pravoslavne crkve kad se u njezinu krilu pojavio raskol.

S druge strane Križanić ne istupa iz Katoličke Crkve niti napušta zapadnu teologiju. On drži papu prvakom biskupskog zbora, prvakom u stvarima vjere i ćudoređa. No na političkom polju poriče papi pravo da postavlja i skida kraljeve.

Križanić nadalje razmišlja o mjestu što ga Crkva ima u povijesti, u svijetu i u zbivanjima. Svrha svega događanja jest Bog, no Bog koji se utjelovio, dakle Isus Krist; a Krist je pak sebi pridružio, pritjelovio Crkvu. „Kraljevstvo Isusa Krista ili Crkva jest svršeni uzrok sviju pobjeda i poraza i svega što na svijetu biva ili se dopušta.“⁶ Takvo poimanje, koje stavlja u prvi plan Boga povijesti a onda Boga

4 Ante Kadić, *Križanić's Memorandum*, Jahrbucher fur Gesshichte Osteuropas, Neue Folge, Band 12, Jahrgang 1964, Heft 3, Wiesbaden, 1964, str. 342.

5 Evgenij Šmurlo, *Rossija i Italija*, sv. 3, Sanktpeterburg, 1911, str. 93–95.

6 (Juraj Križanić), *De Providentia Dei*, Centralnyj Gosudarstvennyj Arhiv Drevnih Aktov, Moskva, Fond no 381, ed. hr. 1756, str. 24.

prirode, Križanić zacijelo duguje Bibliji, poglavito sv. Pavlu, ali i prisnom dodiru s teologijom svetih otaca, osobito s ocem teologije povijesti Aurelijem Augustinom. Nije slučaj da si je Križanić kad mu se dala prilika da si kao redovnik odabere ime, uzeo ime fra Augustin.

Što se tiče tumačenja konkretne povijesti, Križaniću kao i mnogim njegovim suvremenicima kao matrica služi Danielovo proroštvo o četiri monarhije (Dn 2,31–45). Kralj Nabukodonozor usnio je čudan kip, sazdan od četiri sloja, od kojih je posljednji sloj, tj. noge, sazdan od željeza i gline. Kamen što se odvalio s gore udario je o te noge, satro kip i narastao u veliku goru.

Četiri sloja predstavljaju četiri monarhije. Pod četvrtim kraljevstvom Križanić skupa s tradicijom podrazumijeva Rimsko Carstvo. Što se tiče kamena koji je satro čudnovati kip, Križanićevo je tumačenje izvorno. Po Križaniću kamen označava Krista (tradicija to isto veli) ali – to veli samo Križanić – označava i onoga koga je Isus nazvao Kamenom – Petrom i na kome je sazdao Crkvu: „Kámen Hristós po oblasti, Kamen že i Peter po mílosti”.⁷ Taj je kamen udario o Danielov čudnovati kip, konkretno o Rimsko Carstvo, kad je Konstantin car ustupio Rim papi i prešao u Bizant; taj je kamen satro do kraja kip, tj. Rimsko Carstvo kad su Turci osvojili Bizant ne preuzevši od njega ni rimskog naziva ni grba. Tako Križanić u djelu „Tumačenje povijesnih proroštava”.⁸

U djelu „Razgovori o vladateljstvu” Križanić dopušta s Tomom Akvinskim i Robertom Bellarminom postojanje Njemačko-rimskog Carstva (koje je nastalo za Karla Velikoga), no protivno Bellarminu ne dopušta da ono još traje. S Karlom V, koji je posljednji krunjeni njemačko-rimski car, dokrajčeno je Rimsko Carstvo. Bellarmin veli da se Danielovo proroštvo nije posve ispunilo jer još postoji prijestolje i ime rimskih careva u Zapadnom Rimskom Carstvu tamo od Karla Velikoga. Križanić je tome posve protivan. I tu je bliži protestantskoj nego onodobnoj katoličkoj teologiji, posebno Matiji Vlačiću Iliriku, svom sunarodnjaku.

Križanićevo osebujno stajalište da je Rimsko Carstvo davno već propalo odudaralo je i od knjige Nijemca, protestanta Johanna Filipa Sleydena „O četiri vrhovna carstva”⁹ koja je izašla u 55 izdanja i također u prijevodu na ruski. Sleydanus tvrdi da četvrto carstvo Danielova proroštva, to jest za Rimsko Carstvo, da ono postoji i da će postojati do ponovnog Kristovog dolaska; da su ga pokušali srušiti rimski pape i Turci, ali nisu uspjeli; jedina Njemačka ima u naslovu i u posjedu Rimsko Carstvo.¹⁰

Tvrđnjom da je Rimsko Carstvo netragom propalo Križanić odudara od tumačenja što ga je u rukopisnom djelu „Hrismologion síreč Kníga prerečenoslovnaja ot proročestva Daniilova” iznio za ruskog cara Alekseja Paisios Ligaridis, Grk na čije je ruke Križanić bio položio prisigu pri stupanju u Grčki zavod u Rimu. U

7 Juraj Križanić, *Politika*, Moskva, 1965, str. 366.

8 *Sobranie sočinenij Jurija Križanića*, sv. 2, Moskva 1891.

9 *De quattuor summis imperiis*, Lugduni Batavorum 1624.

10 Nav. dj., str. 221–222.

„Hrismologionu“ se kazuje da se udar kamena o čudnovati kip iz Danielova proštva zbio kad se rodio Isus za rimskog cara Augusta. Tada je kamen – Krist udario o Rimsko Carstvo. Ligaridis u Rusiji gleda nastavljača Novog Rima (Carigrada), a Rim će tek o drugom Kristovom dolasku biti uklonjen. Križanić sa svojim tumačenjem Danielova proroštva i Ligaridis sa svojim predstavljaju dva nazora potekla dijelom iz iste formacije: obojica su bila u Grčkom zavodu, obojica u Rimu, Križanić kao učenik, Ligaridis kao Križanićev učitelj.

U Križanićevo vrijeme živo prisutna legenda o tome da ruski carevi vuku lozu od rimskog cara Augusta, nadovezivala je Rusiju na svjetovni stari Rim. Legenda pak da je u 12. stoljeću knez Vladimir II. Sveladovič dobio od bizantskog cara kraljevske znakove povezivala je Rusko Carstvo s Novim Rimom (Carigradom). Zastupajući da je Rimsko Carstvo netragom propalo, Križanić je protivnik i rimskih genealogija ruskih careva i Monomahovih kraljevskih znakova.

Ideja – u Rusiji uvriježena – da je nakon prvog Rima, i Carigrada, Drugog Rima, ustao Treći Rim, Moskva, koji neće kao dva prethodna propasti – suprotstavljala je na crkvenoj razini Moskvu papinskom Rimu i (izvomo) patrijaršijskom Drugom Rimu – Carigradu, te postavljala Moskvu za duhovno, vjersko, kršćansko središte.¹¹ Idući za uspostavljanjem crkvnog jedinstva između Moskve i Rima Križanić je bio protiv ideje Moskvu Trećeg Rima.¹²

Križanićeva „polemička“ teologija u konačnici je teologija izmirenja. Njegova teologija je teologija povijesti, gdje je najveća vrijednost – jedinstvo Crkve, a najveći grijeh – razjedinjenost. Njegova je teologija sva politička, a njegova je politika teološka. Križanić nije školski teolog, premda je učenjak, već promiče teologiju koja mijenja svijest ljudi, nepodijeljenu sveukupnu svijest, svjetovnu i crkvenu, naprosto ljudsku i eklezijalnu.

Križanićeva teologija i Križanićeva politologija usmjerene su izmirenju crkvenom i narodnom. Rusiji je upravo s tim u vezi Bog dodijelio posebnu zadaću, zapravo poslanje. Slaveni – Križanićeva je misao vodilja – čine jednu etničku obitelj koja je dijelom pod turskom silom, dijelom pod vlašću Nijemaca, dijelom pod (vjerskim) utjecajem Grka. Rusija, iz koje su potekli ostali slavenski narodi, dužna je poraditi na oslobođenju porobljene braće, ne u smislu da stvori jednu

11 Giuseppe Olšr, *Mosca: la terza Roma*, Humanitas 4 (1949) 2–18; Aleksandr Ljovič Goljberg, *Istoriko-političeskie idej ruskoj knižnosti XVI–XVII vv*, Avtoreferat disertaciji na soiskanie učenoj stepeni doktora istoričeskikh nauk, Leningrad, 1978; H. Schaefer, *Moskau – das Dritte Rom*, Hamburg, 1929, Reprint Darmstadt, 1957, Bad Homburg, 1963.

12 Ivan Golub, *Slavenstvo Jurja Križanića, O tristotoj godišnjici Križanićeve smrti*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Radovi o životu i djelu Jurja Križanića, sv. 2, Zagreb, 1983; Ivan Golub, *Križanićevo teološko poimanje z bivanja*; R. Pavić; *Život i djelo Jurja Križanića*, Biblioteka Politička misao, sv. 7, Zagreb, 1974, str. 105–129; Ivan Golub: *Križanić théologien*, Sa conception ecclésiologique des événements e de l'histoire, T. Eekman and Ante Kadić. Juraj Križanić (1618–1683) Russophile and Ecumenic Visionary. Ed. Mouton, The Hague – Paris, 1976, Slavistic Printings and Reprintings edited by C. H. van Schoonenveld, Indiana University 292, str. 165–179; Ivan Golub, *Juraj Križanić als Prophet des russischen Messianismus*, Ostkirchliche Studien 32, Würzburg, 1983, Heft 4, str. 294–308.

sveslavensku državu sa suverenom u Moskvi, već da pomogne slavenskim narodima da dobiju opet narodne vladare. Podjela Slavena na katolike i pravoslavne vjerski je i narodno kobna. Potrebno je da dođe do vjerskog i narodnog pomirenja – i Križanić u to ulaže svoj mukotrpan život. Nastoji da se Slaveni nađu u jednoj (rimskoj) Crkvi, ali ne i u jednoobraznoj disciplini i u jednom rimskom obredu. Sjedinivši se s Rimom, Rusija će posredovati da se Grčka crkva sjedini s Rimskom crkvom, i na taj će se način Rusija odužiti Grcima od kojih je bila primila Evanđelje. Da bi izvršila svoje poslanje, Rusija mora postati vojno, ekonomski i politički jakom i prosvjećenom zemljom. O tome kako da Rusija to postane, Križanić je puno razmišljao i puno pisao. Protoku pak kulturnih dobara i prosvjećivanju Slavena treba poslužiti općeslavenski jezik na kojem je Križanić postojano radio i koji treba stati uz bok postojećih slavenskih jezika kao slavensko zajedničko narječje – koiné diálektos. Pomirenijska težnja Križanićeva prepoznaje se i u predlaganju toga općeslavenskog govora.

Danas 300 godina kasnije ne predaje se nigdje polemička teologija, a čuju se pozivi na teologiju pomirenja, iskazani riječima i gestama. Papa Ivan XXIII, rimski biskup, naziva s koncilom koji je sazvao u Vatikanu nekatoličke kršćane kršćanskim crkvama – što je pred tri stoljeća zaječalo iz Križanićeva pera u Sibiriji kao glas vapijućega u pustinji. Križanić se naime usudio odudamo od svog vremena progovoriti o Kijevskoj crkvi i o Moskovskoj crkvi. Patrijarh Atenagora, biskup Carigrada, u govoru prilikom primanja naslova počasnog doktora teologije na Teološkom fakultetu u Beogradu, reče da je najpreča potreba kršćanskog časa teologija izmirenja, i u tom pravcu susreće se s papom Pavlom VI. Ivan Pavao II. o 400-godišnjici smrti Martina Luthera propovijeda u protestantskoj crkvi; s obzirom pak na pravoslavne moli Credo bez spomog Filioque. Na svojim putovanjima papa slavenske krvi sreće sve kršćanske crkve, pače i nekršćanske vjeroispovijesti.

Nisam prorok ni proročki sin, no vjerujem da će istočna i zapadna teologija postati teologijom pomirenja koja je imala pronicljivog teologa, predanog preteču i strasnog pobornika u Jurju Križaniću; i vjerujem da će istočna i zapadna teologija biti i više nego teologija pomirenja.

U Zagrebu, u osmini molitve za crkveno jedinstvo 1985.